

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ხელნაწერის უფლებით

ირინე ანზორის ასული ჩაჩანიძე

ენობრივი სიტუაციის პროლეგა
მე-20 საუკუნის სოციოლინგვისტიკაში

10.02.02 – ენათმეცნიერების თეორია და ისტორია

ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის
სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად
წარმოდგენილი დისერტაციის

ა მ ტ ო რ ე შ ე რ ა ტ ი

თბილისი
2005

მეცნიერული მეთოდები. რადგანაც ნაშრომი ფაქტობრივ ენათმეცნიერების ისტორიის სფეროს ეკუთვნის, გამოყენებულია იგივე მეთოდები, რომლებიც წარმოდგენილია განხილული სამეცნიერო მიდგომების უკიდრით შესრულებულ გამოკვლევებში.

ნაშრომის აპრობაცია. სადისერტაციო ნაშრომის ძირითადი დებულებები წარმოდგენილია სტატიებში. ნაშრომი განხილული, მოწონებული და რეკომენდებულია დასაცავად აკაკი წერეთლის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრის 2005 წლის 15 ივნისის (ოქმი № 7) სხდომაზე.

ნაშრომის მოცულობა და სტრუქტურა. ნაშრომი შეადგენს კომპიუტერზე აკრებილ 111 გვერდს. მისი სტრუქტურა შემდეგნაირია: შესავალი, ორი თავი (თითოეული მათგანი დაყოფილია პარაგრაფებად) და დასკვნა, რასაც ახლავს გამოყენებული ლიტერატურის სია და სარჩევი.

ნაშრომის შინაარსი

შესავალი

საყოველთაოდ გაზიარებული თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ ადამიანი ენობრივი არსებაა (ე. ფონ პუბოლდგი), კაცობრიობის ისტორიაში დადასტურებულ სხვა მრავალ შემთხვევასთან ერთად მე-20 საუკუნეში წარმოებული ორი მსოფლიო ომისა და ე.წ. "სოციალისტური ბანაკის" დაშლის შედეგად განვითარებულ მოვლენებში ძალუძად გამოვლინდა: ამ მოვლენებში ენობრივი კომპონენტი უდიდესი მასშტაბით იყო და არის წარმოდგენილი. ამ მასშტაბურობის მიზეზი ხსენებული პერიპეტეების შედეგად დაწყებული პოლიტიკური პროცესები გახლდათ, რომელთაც თან სდევდა ახალი სახელმწიფოების შექმნა. ახალ სახელმწიფოებში მრავალი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური პრობლემა იყო

მოსაგვარებელი; მათ შორის უკანასკნელ ადგილს არ იკავებდა ენობრივი პრობლემები. მათ გადასაჭრელად აუცილებელი იყო იქ არსებული ენობრივი სიტუაციის შესწავლა და შესაბამისი შედეგების საფუძველზე სათანადო ენობრივი პოლიტიკის გაგარება. ამით იმის თქმა გვინდა, რომ ენობრივი სიტუაციის კვლევა სოციოლინგვისტიკის მიერ ინიცირებული არ ყოფილა; ჩვენი აზრით, საკითხის აქტუალურობამ თავისთავად მიიყვანა პოლიტიკოსებიცა და მეცნიერებიც მისი შესწავლის აუცილებლობის გაცნობიერებაზე. მიუხედავად ამისა, სოციოლინგვისტიკის, როგორც ენისა და საზოგადოების ურთიერთობაზე ორიენტირებული სპეციალიზებული საენათმეცნიერო დისციპლინის, ჩამოყალიბებაზე ენობრივი სიტუაციისა და მასთან დაკავშირებული პრობლემების კვლევა მოკლებული იყო სისტემურობასა და თანამიმდევრულობას, რაც გამოიხატებოდა ადეკვატური მეთოდების უქონლობაში, ერთიანი კრიტერიუმების დაუდგენლობაში, გერმინოლოგიურ ბუნდოვანებაში; ყველაფერ ამას, რა თქმა უნდა, არაობიექტურ შედეგამდე მიყვავდით. ძნელი სათქმელია, რომ თანამედროვე სოციოლინგვისტიკამ ყველა ეს შიდადარგობრივი მეთოდური პრობლემა გადაჭრა, თუმცა ის კი ფაქტია, რომ უკვე მკაფიოდაა ჩამოყალიბებული სათანადო ცნებითი აპარატი და შესაბამის გერმინთა სისტემა, არსებობს რამდენიმე, ერთმანეთისაგან თვისებრივად განსხვავებული, მაგრამ ერთმანეთის შემავსებელი მიდგომა და ა. შ.

თავი I

ენობრივი სიტუაცია და მისი კომპონენტები

§ 1. ენობრივი სიტუაცია: განმარტებები

როდესაც ენობრივი სიტუაციის შესწავლის სოციოლინგვისტიკამდელ ცდებზე საუბრობენ, ზოგიერთი ავტორი აღნიშნავს (და სავსებით სამართლიანადაც), რომ ამ საკითხით ჯერ კიდევ მე-20 საუკუნის 20-იან-30-იან წლებში იყვნენ დაინტერესებული მეცნიერები, როდესაც რამდენიმე

პოსტკოლონიური ქვეყნის ენობრივი პრობლემების მოგვარებას ცდილობდნენ (სხვათა შორის, არათუ პოსტკოლონიური, არამედ, პირიქით, თვითმპყრობლური მიზნების უკეთ განხორციელებისათვის საბჭოთა კავშირშიც ინტერესდებოდნენ ამ საკითხებით). თუმცა ისე არ უნდა გავივოთ, თითქოს მანამდე არაეინ შეხებია ხსენებულ თემას. რადგანაც ენობრივი სიტუაციისათვის ერთ-ერთი არსებითი პირობაა ენათა თანაარსებობა და ურთიერთქმედება მოცემულ საზოგადოებაში, ამიგომ გვაქვს ინტერესთა დამთხვევის რამდენიმე შემთხვევა ენობრივი სიტუაციისა და ენათა კონტაქტების შესწავლას შორის; ეს ჩანს იმაშიც, თუ როგორ ვითარდებოდა ეს უკანასკნელი სფერო და მისი არსებითი ცნებები: 50-იანი წლების დასაწყისში ტერმინი "ენათა შერევა" შეიცვალა ტერმინით "ენათა კონტაქტები", რომელიც ენათმეცნიერებაში ა. მარტინემ შემოიტანა. ამის პარალელურად რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში შემოიღეს ისეთი ტერმინები, როგორებიცაა "ენათა ურთიერთგავლენა", "ენათა ურთიერთქმედება". მთავარია იმის გახაზვა, რომ კონტაქტში მყოფი ენები რომელიმე, ერთ საზოგადოებაში თანაარსებობენ.

სოციოლინგვისტიკა ყველაზე შესაფერისი დისციპლინა გამოდგა ენობრივი სიტუაციის ფენომენის შესასწავლად; ეს, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ მე-20 საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული და განხორციელებული სამეცნიერო პროექტებით დასტურდება. მიუხედავად ამისა, მაინც ვერ ვიგყვით იმას, რომ სოციოლინგვისტიკას მონოპოლიური უფლებები აქვს ხსენებული საკითხის კვლევის მიმართ. აღნიშნულის კარგი დადასტურებაა ისეთი საენათმეცნიერო დისციპლინა, როგორიცაა გეოლინგვისტიკა, თუმცა, როდესაც ენობრივი სიტუაციის სოციოლინგვისტიკურ მახასიათებლებს ვეხებით, გეოლინგვისტიკაში ჩამოყალიბებული მიდგომები ძნელად თუ გამოგვაღებება.

ამერიკელი მეცნიერი ჩ. ფერგიუსონი გახლდათ პირველი სოციოლინგვისტი, რომელმაც მოგვცა ენობრივი სიტუაციის ალექვატური განმარტება და, რაც ძალიან მნიშვნელოვანია, ამ

განმარტებას დღემდე არ დაუკარგავს აქტუალობა: "ტერმინი "ენობრივი სიტუაცია" აღნიშნავს ენის გამოყენების საერთო კონფიგურაციას მოცემულ დროსა და მოცემულ ადგილზე და მოიცავს ისეთ მონაცემებს, როგორებიცაა, რამდენი ენა და რომელი ენები გამოიყენება მოცემულ არეალში, რამდენი ალაშიანი ლაპარაკობს მათზე, რა ვითარებაში, რა განწყობები და დამოკიდებულებები აქვთ მოცემული საზოგადოების წევრებს ამ ენების მიმართ" (ფერგიუსონი, 1971, გვ. 157). აქ წარმოდგენილი დეფინიცია კომპაქტური სახით გადმოგვცემს მეოცე საუკუნის სოციოლინგვისტიკაში განვითარებული და ჩამოყალიბებული ენობრივი სიტუაციის სოციოლინგვისტიკური კონსეფუციის თითქმის ყველა ძირითად დებულებას.

§ 2. "ენის მდგომარეობა" როგორც სოციოლინგვისტიკური კატეგორია

ისეთ მოვლენაში, როგორიცაა ენობრივი სიტუაცია, სოციოლინგვისტიკებს, უპირველეს ყოვლისა, მისი რთული შედგენილობა აინტერესებთ, სირთულე კი ძირითადად ერთზე მეტი ენის თანაარსებობით არის განპირობებული, თუმცა ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ერთენოვანი სიტუაციები აუცილებლად მარტივი იქნება. საერთოდ, სოციოლინგვისტიკას ერთნაირად აინტერესებს ენის როგორც გარეგანი, ისე შინაგანი სტრუქტურები, განსაკუთრებით მათი ურთიერთობისა და ურთიერთქმედების ასპექტში. სწორედ ენის შინაგანი და გარეგანი მხარეების ურთიერთკავშირს უწოდა რუსმა მეცნიერმა გ. სტეპანოვმა "ენის მდგომარეობა". ავტორის აზრით, ენის მდგომარეობა ენობრივ და არაენობრივ ფაქტორთა ბალანსირებული ურთიერთქმედების ერთგვარი შედეგია; თავისი განვითარების რომელიმე ეტაპზე ამა თუ იმ კონკრეტული ენის მდგომარეობა შეპირობებულია მისი შინაგანი სტრუქტურისა და გარეგანი სისტემის მთლიანობით; ეს უკანასკნელი, რა თქმა უნდა, მოიცავს ქვესისტემების მთელ კომპლექსს. გამოდის, რომ ენის მდგომარეობა ის ერთ-ერთი

ამოსავალი ცნებაა, რისი გათვალისწინების გარეშე მოცემული ენობრივი სიგუაყიის შესწავლის დაწყებაც კი არ ღირს.

შეიძლება ითქვას, რომ ენის მდგომარეობის ცნება ფაქტობრივად ენობრივი სიგუაყიის უფრო ვიწრო გაგებას წარმოადგენს; მისი არსი მოკლედ ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს: ენის სახესხვაობათა ერთობლიობა, რომლის კომპონენტებსაც წარმოადგენს ფუნქციური სტილები, არსებობისა და რეალიზაციის ფორმები. ამ შემთხვევაში გამოდის, რომ ენობრივი სიგუაყია არის სხვადასხვა ენის ან ერთი ენის მდგომარეობის სხვადასხვა კომპონენტის სივრცითი და სოციალური ურთიერთქმედება.

ჩვენი ამრით, ენის მდგომარეობის ცნება ვერ დამუშავდა სათანადო დონეზე, რის გამოც მასზე მხოლოდ თავიანთი ნაშრომების სამეცნიერო აპარატის გამართულობისათვის თუ მიუთითებდნენ მე-20 საუკუნის რუსი სოციოლინგვისტები.

§ 3. ენობრივი ანუ სამეცნიერო ერთობა

უპირველეს ყოვლისა, უნდა შევნიშნოთ, რომ პარაგრაფის სათაურში დაფიქსირებული "ანუ" გამოწვეულია ამ შემთხვევაში 'ენობრივისა' და 'სამეცნიეროს' შორის პრინციპული განსხვავების არარსებობით. როდესაც დიალექტოლოგები შეისწავლიან მოცემული დიალექტის თავისებურებებს, მათ განსაზღვრული აქვთ ის გეოგრაფიული არეალი, რომლის ფარგლებშიც უნდა აწარმოონ კვლევა. ასევეა საჭირო ენობრივი სიგუაყიის შესწავლისას: უნდა გაირკვეს ის გეოგრაფიული, პოლიტიკური, სოციალურ-კულტურული ოდენობა, რომლის ფარგლებშიც ვაფიქსირებთ მოცემულ ენობრივ სიგუაყიას. ასეთ ოდენობას სოციოლინგვისტიკაში წარმოადგენს ენობრივი ანუ სამეცნიერო ერთობა. იგი თარგმანი ინგლისური ტერმინისა linguistic or speech community (community ქართულად შეიძლება ითარგმნოს როგორც 'თემი, საზოგადოება, ერთობა'). რუსულ სოციოლინგვისტურ პუბლიკაციებში აღნიშნულს ბაღდად ჭარბობს ტერმინი 'ენობრივი კოლექტივი, სამეცნიერო კოლექტივი'.

§ 4. ბილინგვიზმი და დიგლოსია

ბილინგვიზმი და დიგლოსია ენობრივი სიგუაყიის საკვანძო კომპონენტებია. წინამდებარე ნაშრომში განსახილველი პრობლემის კვლევის დროს ზემოხსენებულ ორ მოვლენას ვერანაირად ვერ აუვლით გვერდს. საერთოდ, ბილინგვიზმის (ლათ. bi- – ორმაგი და lingua – ენა) ანუ ორენოვნების ყველაზე ზოგადი დეფინიცია შეიძლება შემდეგნაირად ელერდეს: ორი (ან რამდენიმე) ენის გამოყენება ერთი და იმავე ენობრივი ერთობის წევრთა მიერ სხვადასხვა საკომუნიკაციო სიგუაყიაში. დაახლოებით ასეთია ბილინგვიზმის კლასიკური, თავდაპირველი განმარტება, რომელიც შემოგვთავაზა ამერიკელმა მეცნიერმა უ. ვაინრაიხმა, რომლის ნაშრომი, "ენათა კონტაქტები" სამართლიანად ითვლება ორენოვნების ფუნდამენტურ სახელმძღვანელოდ. ტერმინები "ერთენოვნება (მონოლინგვიზმი)", "ორენოვნება (ბილინგვიზმი)" და "მრავალენოვნება (მულტილინგვიზმი)" ზოგჯერ მთელს სახელმწიფოსთან მიმართებაში იხმარება, ზოგჯერ რომელიმე საზოგადოებასთან მიმართებაში, ზოგჯერ კი სულაც იმ ინდივიდის მიმართ, რომელიც ერთ, ორ ან მეტ ენას ფლობს. ბუნებრივია, რომ სოციოლინგვისტიკისა და, კერძოდ, ენობრივი სიგუაყიის შესწავლისათვის ეს უკანასკნელი შემთხვევა საინტერესო ვერ იქნება. ტერმინ "დიგლოსიის" (ბერძნ. di- – ორჯერ და glōssa – ენა) შემოღება და შესაბამისი ცნების განმარტება-დადგენა მიეწერება ამერიკელ მეცნიერს ჩარლზ ფერგიუსონს, რომელიც ამბობს, რომ "დიგლოსია წარმოადგენს შედარებით სტაბილურ ენობრივ სიგუაყიას, რომელშიც ენის პირველადს დიალექტებთან (მათ შორის შეიძლება იყოს ენობრივი სტანდარტი ან რეგიონალური სტანდარტები) ერთად არსებობს ძალიან განსხვავებული, უაღრესად კოდიფიცირებული (ხშირად გრამატიკულად ძალიან რთული) ვარიანტი, რომელიც უმეტესწილად სამწერლო ენად გამოიყენება ან გამოიყენებოდა წინა პერიოდში ან სხვა სამეცნიერო ერთობაში, და რომელსაც ძირითადად ითვისებენ სასწავლო დაწესებულებებში და გამოიყენება წერიითი და ოფიციალური მიზნებით, ოღონდ არ მოიხმარება

საზოგადოების რომელიმე ფენის მიერ ყოველდღიური ურთიერთობებისას" (ფერგიუსონი, 1959, გვ. 336). საერთოდ, დიგლოსიის ყველაზე გაერყელებული სახეობაა ის შემთხვევა, როდესაც ერთი ენობრივი ერთობის ფარგლებში თანაარსებობს სალიტერატურო ენა და გერიტორიული დიალექტი.

§ 5. იდიომი

"იდიომის" მნიშვნელობით ამ ნაშრომში და საერთოდ სოციოლინგვისტიკაში მრავალი გერმინია გამოყენებული. რაც შეეხება წინამდებარე ნაშრომს, ისინი აქ სინონიმიურად იხმარება, თუმცა თავდაპირველად, ალბათ, უმჯობესი იქნებოდა, გვეყადა მათი განმარტება. უპირველეს ყოვლისა, უნდა შევეხოთ გერმინს იდიომი (ბერძნ. **idioma** – თავისებურება); ამ არჩევანს მისი სხვებთან შედარებით ნეიტრალურობა და სემანტიკური სიმკერძე განაპირობებს. იგი არის საზიარო გერმინი განსხვავებული ენობრივი წარმონაქმნების აღსანიშნავად: ენისა, დიალექტისა, კილოკავისა, სალიტერატურო ენისა, მისი ვარიანტისა და ენის არსებობის სხვა ფორმებისა. გერმინი "იდიომი" გამოიყენება იმ შემთხვევებში, როდესაც ჭირს ენობრივი წარმონაქმნის მუსტი ლინგვისტიკური სტატუსის განსაზღვრა.

გერმინები "იდიომი", "ენის ვარიანტი, სახესხვაობა", "ენის ქვესისტემა", "ენის არსებობის ფორმა", "ენობრივი წარმონაქმნი", "ენის პიპოსტაში" ხშირად სინონიმიურად იხმარება წინამდებარე ნაშრომში, რისი მიზეზიც მე-20 საუკუნის სოციოლინგვისტურ ლიტერატურაში არსებული ტრადიციია. ერთია, რომელ გერმინს ანიჭებს უპირატესობას ესა თუ ის მეცნიერი ან ესა თუ ის სკოლა, ხოლო მეორეა იმის აღიარების აუცილებლობა, რომ ენის დიფერენციალური რეალურ ფაქტს წარმოადგენს; აქედან გამომდინარე, ენათმეცნიერთა მიერ ენის ისეთი ფრაგმენტებით ოპერირება, როგორებიცაა, დიალექტები, ქვედიალექტები, სტილები, ქვეენები, რევისტრები, კოლები, სუბკოლები, სტრატები, სოციოლექტები, ტექნოლექტები, ნახევრადდიალექტები, ლოკალიზმები, ვარიანტები, ქვესისტემები, იდიოლექტები და

ა. შ., სავსებით გამართლებულია. თუმცა არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ყველა ეს "ქვეერთული" წარმოადგენს არა ცალკე ენებს, არამედ ერთი მთლიანი ენის ნაწილებს, ხოლო ეს დაყოფა, რომელიც ენაში ხორციელდება, ენათმეცნიერთა შესწავლის საგანი ხდება რომელიმე კუთხით იმისათვის, რომ დაინახონ კონკრეტული ენა დროით, სივრცით, სოციალურ პერსპექტივებში. სოციოლინგვისტიკისათვის ყველა ეს პერსპექტივა საინტერესო, მნიშვნელოვანი და ღირებულია, განსაკუთრებით, როდესაც საქმე ენობრივ სიტუაციას ეხება.

წინამდებარე თავში ("ენობრივი სიტუაცია და მისი კომპონენტები") განხილული საკითხები ერთგვარი, მოსამზადებელი ეტაპი გახლდათ ენობრივი სიტუაციების ტიპოლოგიური მოდელის გასაშუქებლად; მიუხედავად ამისა, თვით უკვე განხილულ საკითხთა უმრავლესობა უმნიშვნელოვანეს პრობლემებს წარმოადგენდა არა მარტო მე-20 საუკუნის სოციოლინგვისტიკისათვის, არამედ ამჟამადაც აქტუალურია, და არა მარტო სოციოლინგვისტიკის თვალსაზრისით.

თავი II

ენობრივი სიტუაციათა ტიპოლოგიური მოდელი

ენობრივი სიტუაციის შესწავლა, კლასიფიცირება და აღკვეთური მოდელის დადგენა სოციოლინგვისტიკის ერთ-ერთ უმთავრესი ამოცანაა. როგორც მდიდარი სპეციალური ლიტერატურიდან ჩანს, ეს ამოცანა საკმაოდ რთულია, რისი მიზეზიც თვით შესასწავლი ფენომენია, რთული და მრავალწახნაგოვანი, და ამის გამოა, რომ არსებობს მრავალი მიდგომა, რომლებიც გემოხსენებული სირთულეების დასაძლევად შექმნილი. ენობრივი სიტუაცია, როგორც საზოგადოების ენობრივი პორტრეტის ძალიან თვალშისაცემი შტრახების საწყაო და სოციოლინგვისტიკის ერთ-ერთი უმთავრესი ცნება და შესწავლის საგანი, შეიძლება უაღრესად განსხვავებულ სურათს გვაძლევდეს სხვადასხვა სოციუმში და

9

მათი ისტორიული განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე. ამის მიზეზი ისაა, რომ იგი, როგორც წესი, მრავალსპექტიანი და მრავალგანზომილებიანი მოვლენაა. ბუნებრივია, რომ მისი შესწავლისა და, მით უმეტეს, გიპოლოგიური მოდელების ჩამოყალიბების დროს უნდა მოხდეს სწორედ მისთვის დამახასიათებელი მრავალი და მრავალგვარი ასპექტის გათვალისწინება და, მაშასადამე, ყურადღების მიღმა არ უნდა დარჩეს არც ერთი კრიტერიუმი, რომელიც მას შეესაბამება. მე-20 საუკუნის სოციოლინგვისტიკურ გამოკვლევებში, რომლებიც ენობრივი სიგუაციის პრობლემებს ეხება, შეიძლება დავაფიქსიროთ ამ მნიშვნელოვანი ფენომენის აღწერისას გამოყენებული სამი სახის მიდგომა: 1) რაოდენობრივი (კვანტიტატიური); 2) შეფასებითი (ესტიმაციური); 3) თვისებრივი (კვალიტატიური).

§ 1. რაოდენობრივი (კვანტიტატიური) მიდგომა

როგორც სათაურიდან ჩანს, ეს მიდგომა ორიენტირებულია ენობრივი სიგუაციის რაოდენობრივი განზომილებების შემჩნევა-წარმოჩენაზე. უნდა ვალიაოთ, რომ ამგვარი მონაცემები არცთუ უკანასკნელ როლს თამაშობს ენობრივი სიგუაციათა გიპოლოგიზების საქმეში; უფრო მეტიც, ხშირად გიპოლოგიური მოდელის ჩამოყალიბება შეუძლებელიც კი ხდება რაოდენობრივი მონაცემების გაუთვალისწინებლად. ქვემოთ ჩამოვთვლით იმ კვანტიტატიურ ნიშან-თვისებებს, რომლებიც ღირებულია ენობრივი სიგუაციის მოდელირებისას:

1. მოცემული ენობრივი სიგუაციის შემადგენელი იდიომების რაოდენობა;
2. თითოეულ იდიომზე მოლაპარაკე ადამიანთა რიცხვი გამოსაკვლევ არეალში მცხოვრები მოსახლეობის საერთო რაოდენობასთან მიმართებაში (ეს მაჩვენებელი წარმოადგენს იდიომის დემოგრაფიულ სიმძლავრეს);
3. თითოეული იდიომის მიერ მომსახურებული საკომუნიკაციო სფეროს რაოდენობა ამგვარი სფეროების საერთო

რაოდენობასთან მიმართებაში (ეს მაჩვენებელი წარმოადგენს იდიომის საკომუნიკაციო სიმძლავრეს).

ჩამოთვლილი რაოდენობრივი მონაცემების მოპოვებისა და შემდგომი ანალიზისათვის იგულისხმება სამი საფეხურის გავლა: 1) მონაცემთა წყაროები (მოსახლეობის აღწერები და მისთ.); ეს საფეხური ფაქტიურად ლინგვისტიკური დემოგრაფიის შემთხვევას წარმოადგენს (ვერდოლდგი, 1997); 2) ჯ. გრინბერგისა და ს. ლიბერსონის მიერ შემუშავებული მეთოდი, რომელიც ენობრივ განსხვავებათა გასაზომად გამოიყენება. ეს უკანასკნელი მრავალენიან საზოგადოებებში არსებული საკომუნიკაციო განსხვავებების ალბათური მოდელების ჩამოსაყალიბებლადაა შექმნილი და მართლაც სრულიად რაოდენობრივ ხასიათს აგარებს (გრინბერგი, 1956, 1972; ლიბერსონი, 1964, 1972); 3) აღნიშნული საფეხურების გავლის შედეგად მიღებული მონაცემების ინტეგრირება თვისებრივი მიდგომით გათვალისწინებულ მეთოდებთან.

§ 2. შეფასებითი (ესტიმაციური) მიდგომა

ენობრივი სიგუაცია კომპლექსური ხასიათის მოვლენაა; ეს იმას ნიშნავს, რომ მას არ აქვს სწორხაზოვანი ბუნება, მისი დამახასიათებელი ნიშნები ყოველთვის ვერ ლაგდება ერთ, სწორ ხაზზე, ყოველთვის არ იზომება ერთი და იმავე კრიტერიუმებით. აქედან გამომდინარე, მის არსში ჩასაწვდომად ვერ ვიგყვით უარს ამ პრობლემის კვლევაში არსებულ მიდგომათა მრავალრიცხოვნებასა და მრავალფეროვნებაზე, ვერც შესაბამისი გზით მიღებული მონაცემების გათვალისწინებაზე. ერთ-ერთი ამგვართაგანია შეფასებითი ანუ ესტიმაციური მიდგომა. იგი გულისხმობს იმ ნიშან-თვისებათა გამოვლენა-წარმოჩენას, რომლებიც იდიომთა შინაგანი და გარეგანი შეფასებიდან გამომდინარეობს. ენა ფასდება თავისი ძირძველი მომხმარებლებისა და სხვა ენებზე მოლაპარაკეების მიერ მისი საკომუნიკაციო გამოსადეგობის თვალსაზრისით, ესთეტიკური, კულტურული, პოლიტიკური პრესტიჟულობის ჭრილში და ა. შ. შინაგან შეფასებათა ერთობლიობის საშუალებით შეიძლება დადგინდეს მოცემული ენობრივი ერ-

თობის ე.წ. "ენობრივი ლოიალობის" ხარისხი, ანუ საკუთარი ღედაენის მიმართ ერთგულების დონე.

რადგანაც აღნიშნული მიდგომა გარკვეულ შეფასებებს გულისხმობს, ეს იმას ნიშნავს, რომ მოცემული შეფასება საშუალებას მოგვცემს, დავინახოთ შემფასებლის დამოკიდებულება შესაფასებელი ენობრივი მონაცემის მიმართ. სიტყვა 'დამოკიდებულება' გყვილად არ გვიხსენებია; სწორედ ასე ითარგმნება ქართულად ის გერმინი, რომლითაც ინგლისურ ენოვან სამეცნიერო ლიგერაგურაში აღნიშნავენ ჩვენთვის საინტერესო ასპექტს; ესაა (language) attitude (ქართულ ფსიქოლოგიურ ლიგერაგურაში მსგავსი მნიშვნელობით გამოიყენება გერმინი ატიტუდი). საერთოდ, როდესაც ამა თუ იმ ენის შესახებ ვსაუბრობთ, ხშირად გვიწევს სხვადასხვა სახის შეფასებების კეთება; ფასდება სიტყვები, გამონათქვამები, ტექსტები, ასევე იდიოლექტები, დიალექტები და მთლიანად ენებიც კი. ასეთი რამ გვხვდება არა მარტო რომელიმე სამეცნიერო კოლექტივის წევრთა მხრიდან არსებულ დამოკიდებულებაში ამა თუ იმ იდიომის მიმართ, არამედ საენათმეცნიერო ლიგერაგურაშიც. ხსენებულ საკითხთა კომპლექსურ შესწავლას ლინგვისტიკური აქსიოლოგია ეწოდება. ენათა შეფასებას ყველაზე ხშირად მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც მათს შედარება-შეპირისპირებას მიმართავენ. ამიტომაც, აქსიოლოგიური მონაცემები მრავალი დისციპლინისათვისაა საჭიროც და სასარგებლოც.

§ 3. თვისებრივი (კვალიტატიური) მიდგომა

ენობრივ სიტუაციათა აღეკვბური გიპოლოგიური მოდელის შესაძლო აგების საქმეში ჩვენ უპირატესობას ვანიჭებთ სწორედ თვისებრივ (კვალიტატიურ) მიდგომას (ეს იმას არ ნიშნავს, რომ სხვებს მთლიანად გამოვრიცხავთ ან თვისებრივს მივიჩნევთ აბსოლუტურ საშუალებად). ენობრივი სიტუაციის თვისობრივ ნიშნებად ჩათვლილია შემდეგი:

1. ენობრივ სიტუაციაში შემავალი იდიომების ენობრივი ხასიათი: ერთი ენის სახესხვაობებია თუ სხვადასხვა ენები;

2. იდიომებს შორის არსებული სტრუქტურულ გენეტიკური მიმართება: მსგავსი, მონათესავე (იგულისხმება ძალიან ახლო ნათესაობა), არამსგავსი, არამონათესავე;

3. იდიომთა ფუნქციური თანაბარმნიშვნელობა - არათანაბარმნიშვნელობა;

4. სახელმწიფო მასშტაბით გაბატონებული იდიომის (მეტალექტის) ხასიათი: ადგილობრივია თუ "იმპორტირებული".

პირველი ნიშნის მიხედვით გაირჩევა ერთენოვანი და მრავალენოვანი ენობრივი სიტუაციები; მრავალენოვანი სიტუაციების შემთხვევაში ღირებული ხდება კლასიფიცირება მეორე ნიშნის მიხედვით, რისგან გამომდინარეც გვაქვს პომოგენური და პომომორფული (მონათესავე და გიპოლოგიურად მსგავსი) ან პეგეროგენული და პეგერომორფული (არამონათესავე და გიპოლოგიურად არამსგავსი). სხვათა შორის, წარმოდგენილი თვისებრივი პარამეტრები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელია და ამის გამო შეიძლება შეგვხვდეს ისეთი ენობრივი სიტუაციები, რომლებშიც მოცემული იქნება ამ პარამეტრების სულ სხვადასხვანაირი კომბინაციები; მაგალითად, პომოგენური და პომომორფული; პომოგენური და პეგერომორფული; პეგეროგენული და პომომორფული; პეგეროგენული და პეგერომორფული. მესამე ნიშანი უკავშირდება იდიომთა ოფიციალურ საკომუნიკაციო სტატუსს; მის საფუძველზე გაირჩევა პარამონიული ენობრივი სიტუაციები და დისპარამონიული ენობრივი სიტუაციები. ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც, რომ, მიუხედავად ენათა იურიდიული თანასწორობისა, ერთი ენა შესაძლოა მაინც მეტი უფლებებით სარგებლობდეს პრაქტიკაში. მეოთხე ნიშნის მიხედვით გაირჩევა ენდოგლოსური და ეგზოგლოსური ენობრივი სიტუაციები.

ჩამოთვლილი ნიშან-თვისებები (შესაბამისად, პარამეტრები) მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში არსებული ენობრივი სიტუაციების შესწავლის შედეგადაა გამოყოფილი; სწორედ აქედან გამომდინარე, დაისვა ასეთი საკითხი: თუკი არსებობს იმგვარი განზოგადებები, რომლებიც მთელს მსოფლიოში

გამოდგება, მაშინ შესაძლებელია თუ არა, ჩამოვყალიბოთ ზოგადი პირობები, რომლებიც ღირებულია ყველა ქვეყნი-სათვის ან თუნდაც მათი ნაწილისათვის? მე-20 საუკუნის 60-იანი წლებიდან სათავე დაედო ენობრივი სიტუაციებისათვის ასეთი ზოგადი სოციოლინგვისტიკური მოდელების შექმნის მცდელობებს. ცნობილია რამდენიმე ასეთი ტიპოლოგიური მოდელი (კლოსი, 1966, 1968; რასტოუ, 1968; სტიუარტი, 1962, 1968; ფერგიუსონი, 1962, 1966; ჰაიმსი, 1971). მიუხედავად იმისა, რომ ჩ. ფერგიუსონი ჯერ კიდევ 1962 წელს შეეხო აღნიშნულ საკითხს, სათავეში მდგომად მაინც უ. სტიუარტი მიიჩნევა და ენობრივი სიტუაციების სოციოლინგვისტიკური ტიპოლოგიის საყრდენი დებულებები მის მიერაა ჩამოყალიბებული.

თავის ადრეულ (1962 წლის) მოდელში უ. სტიუარტმა შემოგვთავაზა ტიპოლოგია, რომელიც ემყარებოდა ოთხ ატრიბუტს ანუ თვისობრივ ნიშანს, რომელთა საშუალებითაც შეიძლება გამოიყოს სოციოლინგვისტიკურად განსაზღვრული შვიდი ენობრივი ტიპი. გამოიყო შემდეგი ატრიბუტები: 1. სტანდარტიზაცია, 2. სიცოცხლიუნარიანობა, 3. ისტორიულობა, 4. პომოგენეტიკურობა. ამავე ავტორმა გარკვეული ცვლილებები შეიტანა თავის მოდელში 1968 წელს. მთავარი ცვლილება იმაში მდგომარეობს, რომ 'პომოგენეტიკურობის' ადგილი დაიჭირა 'ავტონომიურობამ'. საბოლოო ჯამში ატრიბუტების ჩამონათვალი იგივე დარჩა.

გარდა აღნიშნულისა, უ. სტიუარტმა გადადგა ნაბიჯი, რომელიც, ჩვენი აზრით, ენობრივი სიტუაციის კვლევის თანამედროვე ეტაპზე მეთოდურად ყველაზე მისაღები უნდა იყოს; კერძოდ, ნაწილობრივ, მაგრამ მაინც მან მოახდინა ენობრივი სიტუაციებისათვის დამახასიათებელი თვისებრივი და რაოდენობრივი განზომილებების ინტეგრირება. სხვათა შორის, ეს ნაბიჯი მას ჩ. ფერგიუსონის მოდელში შემჩნეულმა ზოგიერთმა ხარვეზმა უკარნახა. ამიტომაც, შემდგომ საკლასიფიკაციო მოდელში მას ინტეგრირებული აქვს ენები როგორც მათი ატრიბუტებისა და ტიპების, ასევე მათზე მოლაპარაკე მოსახლეობის პროცენტული წილის მიხედვით, რის შედეგადაც გამოყოფს კლასებს.

მიუხედავად უკვე ხაზგასმული დადებითი მხარეებისა, რომლებიც უფრო კონცეპტუალური ხასიათისაა, ამ მოდელმა ვერ შეძლო იმ როლის შესრულება, რისთვისაც იგი იყო შექმნილი; მაგრამ ღირებულია ის, რომ ამ თემაზე მომუშავე სხვადასხვა სპეციალისტი ავსებდა და სრულყოფდა ერთმანეთის მიერ წარმოდგენილ მოდელებს.

§ 4. სოციოლინგვისტიკური პროფილის ფორმულა

ჯერ კიდევ უ. სტიუარტის ადრეულ მოდელში იყო გამოყენებული პირობითი აღნიშვნები (როგორებიცაა S, C, A, V, D, K) ენობრივი სიტუაციის შემადგენელი კომპონენტებისათვის. რაც შეეხება, ჩ. ფერგიუსონს, იგი მიზნად ისახავდა თავისი კოლეგისა და წინამორბედის ნალეაწზე დაყრდნობით შექმუშაუებისა აღნიშვნათა ისეთი გეგადი სისტემა, რომლის გამოყენება შესაძლებელი იქნებოდა მთელს სახელმწიფოში არსებულ ენობრივ სიტუაციასთან მიმართებაში, და რომლის საშუალებითაც გამოვლინდებოდა მნიშვნელოვანი ფაქტები რეალური სოციოლინგვისტიკური მიმართებების თვალსაზრისით. საბოლოო ჯამში ყველაფერ ამას შესაბამისი ფორმულის სახე უნდა მიეღო, რასაც ჩ. ფერგიუსონმა ეროვნული სოციოლინგვისტიკური პროფილის ფორმულა უწოდა. თავდაპირველად მან გამოყო ენათა სამი ძირითადი კატეგორია:

- I. ძირითადი ენა (Lmaj);
- II. მეორეხარისხოვანი ენა (Lmin);

III. შესაბამე კატეგორიაში ისეთი ენები უნდა მოექცეს, რომლებიც ღირებულია მოცემული საზოგადოებისათვის, თუმცა ისინი ვერც ერთ უნდა აკმაყოფილებდნენ Lmaj-სა და Lmin-სათვის აუცილებელ პირობებს. ასეთია სპეციალური ენა (Lspec), რომელიც გამოიყენება რელიგიის ენად, სალიტურატურო მიზნებისათვის, ისწავლება სკოლაში როგორც საგანი, ან წარმოადგენს ლინგვა ფრანკას (დასახელებულია მეოთხე სფეროც; იგი შეიძლება დაკავშირებული იყოს რომელიმე ასაკობრივ ჯგუფთან; ჩვენი აზრით, ასეთ შემთხვევაში ასაკობრივი ფაქტორი საკმაოდ არამდგრადია). შემდეგ